

NGAAHI ONGOONGO

Fakafe'iiloaki mei he Pule Lahi

Malō ē lelei

'I he lea 'a Harold McMillan 'i he kaveinga "Ko e ngaahi matangi 'o e liliu", (1960), na'a ne pehē "Ko e ta'u 'e 50 mei he 'aho ni, ko 'etau ngaahi faikehekehe 'e hoko pe ko e ngaahi tala fakahisitolia. Ke tau manatua e ngaahi mo'oni pea ke tau manatua ma'u pe 'oku tupu 'a e vaivai mei he māvahevahe pea ko e malohinga ke langa hake pea nga'unu ki mu'ā 'oku ha'u ia mei he uouongataha."

Mrs. 'Alisi Taumoepeau, KC.

Pule Lahi

I he ongoongo ni:

- Fakamatala 'a e Pule Lahi
- Fakamamafa'i 'e he 'Omipatimeni 'a e Pule Lelei & 'Efika Fakangaue
- Makamaile 'o e 2001-2022—Fakataha 'a e Kau Ngaue & 21 Ta'u 'o e 'Ofisi
- Pule Lahi 'o e Potungaue Pa'anga - Mrs. Kilisitina Tuame'iapi
- Konisela 'a Tonga 'i Nu'u Sila—Mr. Sitāfooti 'Aho Lotu Fakafeta'i 'o e 21 Ta'u, Lotu 'a e kau ngae & Rev. Hiueni Nuku
- 'Ako ma'ae kau ngae—Malu'i e Ngaahi Fakamatala Pelepelengesi, Konifelenisi 'i Kigali ki he Totonu 'a e Tangata & Malu'i e fetu'utaki 'initaneti
- Tala Fatongia

Ngaahi Kaveinga 'o e Mahina

Siulai—Aonga mo Lavame'a

Aokosi—Mahino e taumu'a ngae

*Sepitema—'Oku lelei 'a e Pule Lelei kiate koe,
Pule'anga mo Tonga*

Fakamamafa'i 'a e Pule Lelei mo e 'Efika fakangaue

"Ko e Pule Lelei mo e 'Efika Fa-kangaue" 'a e kaveinga 'o e fakataha fakalukufua (*retreat*) na'e fakahoko he 'aho 24 'o 'Akosi, 2022, fakataha mo e kakato 'o e 21 Ta'u 'o e 'Ofisi 'o e 'Omipatimeni.

'I he me'a tefito 'a e 'Omipatimeni, 'Aisea Taumoepeau, SC., na'a ne fakamamafa'i 'a e mahu'inga 'o e pule lelei 'i he felave'i mo e kupu 18(i) 'o e Lao ki he 'Omipatimeni. 'Oku fekau'aki ia mo e ngaahi pou tuliki mahu'inga 'e fā (4) 'o e pule lelei mo e fai fatongia 'a e 'ofisi. 'Oku kau ai ha fai tu'utu'uni 'a ha 'ofisa fakapule'anga 'oku hangehangē 'oku maumau ai 'a e lao; ko ha fai tu'utu'uni 'oku ta'efakapotopo-to, ta'etotonu, fakaehaua pe filifilimanako; ko ha fai tu'utu'uni na'e makatu'unga fakakatoa pe fakakonga 'i ha fehalaaki fa-kalao; pe ko ha fai tu'utu'uni na'e hala.

Ngaahi makamaile 'a e 'Ofisi 2001 - 2022

Na'e toe fakamahino'i 'e he 'Omipatimeni 'a e ngaahi maka-maile pe lavame'a 'o e pule lelei kuo a'usia 'e he 'ofisi, 'o a'u mai ki he 'aho ni. Na'e kau ai 'a e liliu ki he Konisitutone 'e he Fale Alea pea mokoi ki ai 'a 'Ene 'Afio 'i he 2021. Na'e fakahū ai ki he Konisitutone 'a e kupu fo'ou ko e kupu 31(b)(i) kuopau ke 'i ai e 'omipatimeni kuo fokotu'u 'e he sea 'i he loto ki ai e Fale Alea; (ii) kuo pau ke 'i ai 'a e tau'ataina kakato 'a e 'omipatimeni tukukehe 'oka tu'utu'uni kehe 'a e lao ke ngaue'aki tau'ataina 'a hono ngaahi mafai mo e ngaahi faton-gia fakalao 'o 'ikai ha kaunoa 'e taha mei ha taha pe mafai."

Na'e fakamamafa'i mo e konga hono ua 'o e kaveinga.

"Ko e 'efika fakangaue 'oku 'uhinga ia ki he ngaue 'oku ke fai mo totonu ke fakahoko 'i he founa 'oku lelei. Foaki ki ai ho loto kotoa, ho'o tukuingata, mo ho'o fakakaukau mo e me'a kotoa pe 'oku ke ma'u. 'I hono fakanounou, 'oku tau talanoa hen i he anga totonu," ko e fakamamafa ia 'a e 'Omipatimeni.

Na'a ne toe fakahounga'i e 21 Ta'u he ta'u ni 'a hono fokotu'u 'o e 'ofisi. Na'e faka'ilonga'i e 20 Ta'u he ta'u kuo'osi fakataha mo e fonua, ngaahi 'ofisi 'omipatimeni 'i he Pasifiki mo mama-ni lahi 'i he kaveinga ko e V. V. V. Pule Lelei pe ko e (*hokoatu he peesi 2*)

(mei he p. 1)

Huhu Malu'i, Ikuna, 20 Ta'u 'o e Pule Lelei.

Fakatatau ki he 'Omipatimeni, na'e fuofua 'iloa e 'ofisi ko e Komīsiona ki he Vā mo e Kakai, ka na'e 'ikai ke fu'u 'aonga mo lavame'a 'e ne fai fatongia he ngaahi taimi. "Na'e hangē ha vaka kuo tukufolau 'i ha 'oseni 'o e ta'e'iloa 'a e ngaue 'a e Komīsiona ki he Vā mo e Kakai. 'I he lolotonga ni kuo tuku'au mai e ngaue he ngaahi fa'unga kehekehe, hili hono fokotu'u 'i he 2001. Na'e hangē na'e li'ekina pē, ka kuo toe ake mai, 'o a'u eni ke hoko ko e sino faka-Konisitutone."

Fakalangilangi'i 'o e kau Komīsiona malōlō

Na'e fai hono fakalangilangi'i 'o e kau Komīsiona ki mu'a 'o kau ai 'a e fuofua Komīsiona, Mr. Siaosi Taimani 'Aho, ko e 'Ateni Seniale mo Minisita 'o e Lao Malōlō, 'a ia na'a ne tomu'a hoko ko e Talafekau Lahi mo 'Amipasitoa, pea mo faiako foki.

Na'e fetongi atu 'a Mr. 'Aho 'e Rev. Penisimani Fonua, ko e Sekelitali Lahi malōlō 'a e Siasi Uesiliana Tau'ataina 'o Tonga. Na'e fakafuofua ki he ta'u 'e nima (5) na'e 'ikai fai hano tokangekina fe'unga mo taau e fatongia ni. Na'e ngaue e ni'ihi 'o e kau fai fatongia he 'Ofisi 'o e Palemia ko e kau 'Ofisa Tataki Ngaue (OIC) mo komīsiona le'ole'o he ngaahi ta'u. 'Oku kei lolotonga ngaue 'a e toko ua (2) mei he taimi ko ia 'a ia ko Sateki 'Ahio mo Pilimisolo Tamo'ua. Kuo ngaue mateaki mai 'a Pilimisolo pea na'e hoko 'a Sateki ko e Komīsiona le'ole'o.

Patiseti

Na'e 'ikai ke lahi fe'unga 'a e patiseti 'a e 'ofisi kimu'a ke fakalele 'aki 'a e ngaahi ngaue 'o fakahoko ki he patiseti 'o e lolotonga ni. "'Oku mau fakamalō ki hono fakalahi 'o e patiseti ke malava 'o fakahoko 'aki e fatongia 'oku mau fai. 'Oku kei hokohoko pe 'a e ngaahi fakalelei mo e ngaahi ngaue 'oku mahu'inga neongo e ngaahi tūkunga 'o e patiseti," fakatatau ki he fakamatala 'a e 'Omipatimeni.

Ngaahi ngaue tefito mo e launga

Talu mei hono fokotu'u 'o Mr. Taumoepeau ko e 'Omipatimeni 'i he 2014, na'e tuku ki ai e ngaahi ngaue tefito 'o kau ai e fiema'ú ke vakai'i mo liliu 'a e laó, fakaivia e 'ofisi ke fakahoko hono ngaahi tefito'i fatongia, uki ha kau ngaue ke tokoni ki he ngaahi fakalelei fakalao pea mo fakahoko e fatongia ki he kakai. Na'e fakahā 'e he 'omipatimeni na'e malava hono fakahoko e ngaahi liliu ki he laó he 2016, pea hoko ki ai hono uki e kau ngaue.

'Ikai ke ngata ai, na'e fakautuutu ange mo lahi e ngaahi laungá mei he 10 pē, ki he 200 he ta'u. Na'e talu mei ai, 'oku 'avalisi ke lakahake he ngaahi launga 'e 150 he ta'u.

"Oku hā mei he lahi 'o e ngaahi launga 'a e ngaue malohi 'oku tau fai, mei he ngaue fakapa'anga mo tataki faka'aho he va'a tataki ngaue ki hono fakafehokotaki mo e kakai 'i he va'a ki he fetu'utaki mo e mītia, ki he ngaahi fakatotolo mo e lipooti mo e va'a ki he fakatotolo. 'Oku hoko atu 'a 'etau ngaue ke fakalakalaka ma'ae kakai mo hono paotoloaki 'o e pule lelei.

"Na'e hoko 'a e me'a 'e ua (2) he ta'u kuo'osi 'i he hokosia hotau ta'u 20 ko e 'uluaki ko hono a'usia 'a e tu'unga faka-Konisitutone. 'Oku 'uhinga eni kuo hoko e pule lelei ko e taumu'a faka-Konisitutone pea 'i he 'ene pehē, 'oku malu'i ia 'e he Konisitutone. Ko e pule lelei, taukave mo hono fakahoko e fatongia 'oku poupou'i 'e he konisitutone. Ko e me'a hono ua ko hono fakaava 'o e 'ofisi 'i Vava'u 'o faingofua ki he kainga he tukui motu mama'o kenau ta'imalie 'i he 'etau fai fatongia.

"I he lalaka atú, 'oku makatu'unga mei hotau fa'unga faka-Konisitutone mo fakalao ke fakahoko atu ai e fakamaau totolu ki he kakai 'o Tonga. 'Oku tofa mei ai hotau hala ki he kaha'u mo e 'amanaki lelei mo hono fakafehokotaki 'a e pule lelei mo e anga totolu he ngaue 'a e pule'anga ko ha taumu'a 'oku malava ke fakahoko. 'Oku kei fai pe e ngaahi alelea ke toe fakalahi 'a hotau fatongia mei he fai fatongia angamaheni faka-'Omipatimeni ke hoko ko e va'a fakafonua ki he totolu 'a e tangata ma'a Tonga. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi fakalalaka fakalao 'i he lao fakaangaanga ki he ngaahi fakamatala fekau'aki mo e mo'ui fakafo'ituitui 'a ia 'oku kei ngaue ki ai 'a e pule'anga. Kapau 'e tali ia, tetau hoko ko e sino ki hono tokanga'i 'a e kotoa 'o e ngaahi fakamatala fakafo'ituitui ki he mo'ui mo e founiga ki hono pule'i mo tauhi e ngaahi fakamatalá mo hono tufaki atu. 'E malava ke kamata mei hen i e ngaahi fatongia kehe ki hono pule'i e ngaahi fakamatala 'o ha ngaahi sino kehe 'o hangē ko e polisi mo e ngaahi va'a taau kehe 'o e pule'anga," fakatatau ki he fakamatala 'a e 'Omipatimeni.

Na'a ne talamonū mo fakatauange 'e ola lelei 'a e polokalama mo fakamalō ki he kau fakaafe lea 'i he 'enau kau ange ki he fakataha mo vahevahe 'a 'enau ngaahi taukei mo e kau ngaue.

"Ki he kau ngaue, mou ngaue malohi ange ke ma'u ha ngaahi ola 'oku lahi ange he ta'u fakapa'anga lolotonga. Ko e pole ia 'oku tau ma'u," ko e aofangatuku ia 'a e 'Omipatimeni. ©OMB Tonga.

Ngaahi Kaveinga 'o e Kuata Tisema 2022

***'Okatopa—'Oku malu'i 'e he 'Omipatimeni 'a e kakai
'o e fonua***

Novema—Konisitutone 'a e lao ma'olunga taha

Tisema—Ke tau poupou'i 'a e pule lelei

Pule Lahi 'o e Potungaue Pa'anga – Mrs. Kilisitina Tuaimei'api

Na'e kaveinga 'aki 'a e "Pule Lelei mo e 'Efika 'i hono fa'u 'o e Patiseti" 'a e lea na'e fakamamafa ki ai e Pule Lahi 'o e Potungaue Pa'anga, Mrs. Kilisitina Tuaimei'api.

"Oku totonu ke takiekina 'aki 'a e pule lelei mo e fai tu'utu'uni taau 'a hono fa'u 'o e patiseti 'o makatu'unga 'i he ngaahi fatongia tefito 'o ha potungaue fakapule'anga. 'Oku fakatefito 'i he palani tataki ngae mo e patiseti 'a hono vahevahe 'o e pa'anga 'a ia 'oku 'i ai e konga 'e fitu (7). Ko e 'elito eni 'o e pule lelei mo e fai tu'utu'uni 'oku taau mo faka'efika," ko e fakamamafa ia 'a Mrs. Tuaimei'api.

'Oku hulu'i mai 'i he lao 'a e ngaahi fatongia tefito 'o ha potungaue. 'Oku makatu'unga 'a hono vahevahe atu e pa'anga 'i he patiseti mei he ngaahi lao mo e tu'utu'uni 'o e ngaahi tefito'i fatongia ke fakahoko ke ma'u 'a e ola 'oku taau mo ola lelei.

Fakatatau ki he fakamatala 'a e Pule Lahi 'o e Potungaue Pa'anga, 'oku totonu ke mahino ki he potungaue takitaha ke nau fakahoko honau ngaahi fatongia ke ma'u e ngaahi ola tefito 'o fakatatau mo e palani tataki ngae mo e ngaahi lao fekau'aki.

"Ko e ngaahi ola fakangaue mo e founa fakahoko fatongia 'oku totonu ke ma'u mei ai e tu'unga lelei 'o e fai fatongia 'o e potungaue takitaha 'i he ta'u fakapa'anga. 'Oku totonu ke mahino lelei ia ki he kau taki ma'olunga 'o a'u ki he tokotaha 'oku ne tauhi mo tokanga'i 'o e 'ofisi.

"Ko e tō nounou he ngae 'o 'ikai fenāpasi mo e palani tataki ngae mo e patiseti 'oku vahe'i atū 'e iku mei ai e ngaahi tō nounou he fai fatongia. Ko e ngaahi pole mo e faingata'a eni he taimi 'oku 'ikai ke palani lelei ai ha ngaahi liliu 'o 'ikai ke tomu'a vahe'i ki ai hano patiseti pea 'oku 'ikai taau pē faka'efika ia," 'i hono fakamamafa'i 'e Mrs. Tuaimei'api.

Na'a ne toe pehē 'e fekumi 'a e potungaue mo e ngaahi potungaue 'a e pule'anga ki ha founa ke fakalelei'i 'aki ha tō nounou he fai fatongia mo e ngaahi matu'utamaki'anga pe pole 'i he mahu'inga ke fai pau ki he ngaahi fiema'u 'oku hā 'i he ngaahi Fokotu'utu'u Ngae Fakalakalaka 'a Tonga II. ©OMB Tonga.

Konisela 'a Tonga 'i Nu'u Sila – Mr. Sitafooti 'Aho

Ko e laumalie 'o e 'ofá 'a e tali ui kakato ki he fatongia, ko e fakalotolahi ia 'a e Konisela 'a Tonga 'i Nu'u Sila, Mr. Sitafooti 'Aho, 'a ia ko e 'ofisa ngae fakapule'anga he ngaahi ta'u lahi. Na'a ne pehē 'oku totonu ki he taha kotoa ke ngae lototō mo talangofua ki he kau taki.

Na'e 'i Nuku'alofa ni 'a Mr. 'Aho ('i to'omata'u) 'i 'Aokosi 'i he fatongia fakapule'anga. Na'e fakaafe'i ia kene lea 'i he kaveinga ko e "Efika mo e ngae faka-Pule'anga." 'Oku ne ngae foki 'i 'Atalanga 'i 'Okalani 'i he teemi hokohoko eni 'e tolu (3).

"Oku makatu'unga 'a 'eku ngae faka'utumauku mo fuoloá ki he 'eku toutou lotu ki he 'Otua mo 'Ene tokoni mo e tataki 'i hoku ngaahi fatongia pea 'oku ou kei falala pe kiate la. 'Oku mahu'inga ke tuku 'etau falala ki he 'Otua he taimi 'oku tau fehangahangai ai mo ha faingata'a mo fiema'u ha tokoni 'i he 'etau ngae," ko e fakalotolahi ia 'a Mr. 'Aho. ©OMB Tonga.

Lotu Fakamalō 'o e 21 Ta'u – Rev. Dr. Feke Mafi

Na'e tataki 'e Rev. Dr. Feke Mafi, Palesiteni Malōlō e Siaosi 'o Tonga, 'a e lotu fakafeta'i makehe 'i he hokosia e 21 Ta'u 'o e 'Ofisi 'o e 'Ompatimeni. Na'e fakamamafa 'a 'ene fakalotolahi mei a Kalētia 2:20 -"Kuo tutuki au ki he Kolosi mo Kalaisi: pea ko 'eku mo'ui 'oku fai, 'oku 'ikai kei ko au, ka ko e mo'ui 'oku fai 'e Kalaisi 'iate au: 'io, ko e mo'ui 'oku ou fai 'eni 'i he kakano ko e mo'ui 'i he tui, ko e tui ki he 'Alo 'o e 'Otua, 'a ia na'a ne 'ofeina au, mo ne foaki ia 'e ia ke pekia koe'uhiko au."

Na'a ne fakamamafa'i 'a e mahu'inga 'o e pule lelei mo e ngaahi 'efika fakangaue, ke ngae malohi mo faka'utumauku ange. Na'a ne fakamanatu 'a e lea 'a e 'Apostolo ko Paula ko e "... 'Alo 'o e 'Otua, 'a ia na'a ne 'ofeina au, mo ne foaki ia 'e ia ke pekia koe'uhiko au."

(hokoatu he p. 4)

(mei he p. 3)

“Ko e ‘elito ia ‘o e pule lelei mo e ngae ki he lelei taha ‘oku ala lava ‘e ha taha ‘oku nofo ‘i hono loto e ‘ofa mo e kalusefai. ‘Oku totonu ke kamata meia kitautolu fakafo’ituitui ‘a e ngae ki he pule lelei, ‘i he ‘etau ngae mo e mo’ui, ‘i hotau famili mo hotau ‘api. ‘Oku ha’u kotoa mei a Sisū Kalaisi ‘a hotau malohinga ke ngae‘i e pule lelei mo e ‘efika fakangaue.

“‘Oku ‘ikai ke faingofua hono kavekaea‘u e pule lelei mo e ‘efika fakangaue he ‘oku lahi e ngaahi pole. Ka ko ho’o nofo kia Kalaisi, ‘oku ‘otometiki pe ‘a e e’ a mo e hā ki tu’ a ‘a e pule lelei mo e ‘efika fakangaue ‘oku lelei mo taau.”

‘I he vakai ki mu’á pea hangē ko ia na’e fakamamafa‘i ‘e he ‘Omipatimeni ki he kau ngae kenau toe ngae malohi ange, na’e tapou ‘a Rev. Dr. Mafi ki he kau ngae ke fakapapau‘i ‘oku ‘afio ‘a Kalaisi ‘i honau loto pea ‘e makatu’unga mei ai ha ‘aonga mo lavame‘a ‘a e ngaahi ngae ki he pule lelei mo e ‘efiká kae ‘ikai ko hano talanoa‘i pe.

Na’a ne toki fakahoko ‘a e lotu fakafeta‘i ki he makamaile kuo a’usia ‘e he ‘ofisi pea mo e lelei ‘a e ‘Omipatimeni, Pule Lahi, kau taki mo e kau ngae kotoa.

“‘Oku mau ‘amanaki ‘e hoko e polokalama ni kene tataki e fai fatongia ‘a e ‘ofisi ni pea mo e ngaahi palani ‘a e ‘Otua ma’ a Tonga ‘o fakafou he ngaahi ngae ‘a e ‘Omipatimeni,” ko e tautapa ia ki he ‘Otua ‘a Rev. Dr. Mafi. ©OMB Tonga.

Ngaahi lotu he mahina Siulai, ‘Aokosi & Sepitema – Rev. Hiueni Nuku mo e kau ngae

Na’e faka’ilonga‘i e mahina fo’ou takitaha ‘aki e lotu taha ‘a e kau ngae lolotonga e kuatá ‘o tataki ‘e he kau ngae mo ha kau ‘a’ahi. Na’e tataki ‘e Rev. Hiueni Nuku mei Uelingatoni, Nu’u Sila, ‘a e lotu ‘o ‘Aokosi lolotonga ‘a ‘ene ‘a’ahi nounou mai ki Tonga ni, mo hono uaifi. Na’a ne fakalotolahi ai ki he kau ngaué ‘o fakatefito meia Luke 12:13 mo e mahu’inga ‘o e fai’aki hoto leleitaha e fatongiá kimu‘a pea toki fakakakato ‘e he ‘Otua.

“‘Oku fakamaama ‘e he ‘Otua ‘a e ‘elito ‘o e fai fatongia ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimeni pea ke fakahoko kakato e fatongia,” ko e fakalotolahi ia ‘a Rev. Nuku. ‘Oku ne sea he kosilio ‘a e kau taki ‘o e kainga Tonga ‘i Uelingatoni – ko e hoa ngae ki he kaha’u ‘o e kainga Pasifiki. Na’a ne ma’u e metali fakalangilangi ‘o e ‘aho ‘alo’i ‘o e Ta’ahine Kuini ‘o Pilitania, ko hono fakatokanga‘i ia ‘o ‘e ne ngaahi ngae mo e tokoni ki he kainga Pasifiki ‘i Nu’u Sila.

Ko e kau ngae na’a nau tataki e lotu fakataha ‘o Siulai ko e Pule Lahi, ‘Alisi Taumoe-peau mo e Talekita ‘o e Fakatotolo, Roman Vaihū. Na’e toe tataki ‘e Roman Vaihū mo Mo’onia Taufa ‘a e lotu ki he mahina Sepitema. ©OMB Tonga.

Kau ngae Tu’ukimu‘a

Siulai – Sekelitali Tokoni & ‘Ofisa Taki Ngaue, ‘Ofisi ‘i Vava’u, Tepola Fonongaloa.

‘Aokosi – Tokoni Sekelitali Ma’olunga, Sisilia Tokai.

Sepitema – Faka’uli VIP, Fotu’aita ‘Ataveifoia.

Ko e ngaahi Pou Tuliki ‘e fitu (7) ‘o e Pule Lelei ke takiekina ‘aki ‘a e fai fatongia mo e fai tu’utu’uni ‘a e ngaahi potungaue, va’ a fakangaue mo e pisinisi kotoa ‘a e pule’anga ‘oku kau ki ai ‘a e –

1. *Pule ‘a e Lao*
2. *Tau’atāina*
3. *‘Ata ki tu’ a*
4. *Anga Totonu*
5. *Tali Ui ki he Fatongia*
6. *‘Aonga mo Lavame’ a*
7. *Mahino ‘a e Taumu’ a Ngae.*

**MOU KAU MAI KE TAU POPOU KI HE
PULE LELEI**

Seminā-ako ma'ae kau ngaue

Na'e fakatefito he ngaahi kaveinga fakangaue mahu'inga 'a e ngaahi ako fakalotofale ma'ae kau ngaue.

Na'e fakahoko 'e he va'a Tataki Ngaue 'a e seminā 'o Siulai 'o fakamamafa ki he (i) fuakava fakalao 'oku fai 'e ha 'ofisa ngaue 'a e 'Ompatimeni ke tauhi ke malu ha ngaahi fakamatala 'oku fakapulipuli tene 'ilo ki ai lolotonga 'a 'ene ngaue; mo e (ii) fakatou totonu 'a e 'ofisi mo e 'ofisa ngaue 'i hano fai ha tohi ke faka'ilo atu 'o ha teu fakafisi 'a ha 'ofisa mei he ngaue. Na'e fakahoko ia 'e Nanise Fifita, 'a ia na'a ne le'ole'o Tokoni Pule Lahi. Na'e fakamamafa 'a e va'a Fakatotolo ki he ngaahi launga 'oku fekau'aki mo ha kau 'ofisa ma'olunga he pule'anga. Ko e taumu'á ke fakatonutonu 'a e ngaahi ma'u hala 'oku fa'a 'ohake he ngaahi mītia 'o pehē 'oku 'ikai lava e 'ofisi ni 'o fakatotolo'i ha ngaahi launga 'oku tukuaki'i ai ha kau minisita 'o e kapineti, kau pule lahi he ngaahi potungaue mo e kau 'ofisa ngaue ma'olunga. Na'e tataki ia 'e he Talēkita Fakatotolo le'ole'o, Pilimisolo Tamo'ua, mo e 'Ofisa Fakatotolo, Mosese Uili. Na'e mahino ai kuo 'i ai 'a e ngaahi fakatotolo kuo fai 'o fekau'aki mo hono tukuaki'i ha kau 'ofisa ma'olunga 'i he pule'anga.

"Ko e totonu 'a e tangata ke ta'imarie ai e taha kotoa 'i he lolotonga mo e hili e ngaahi feinga fakaakeake mei he KOVITI-19"

Na'e tataki 'e he Pule Lahi, 'Alisi Taumoepeau, KC., mo e Talekita 'o e Fakatotolo, Roman Vaihū, 'a e semina 'o 'Aokosi. Na'a na fakamamafa 'i he kaveinga 'o e fakataha ne toki fakahoko 'a e ngaahi 'ofisi ki he totonu 'a e tangata 'o e ngaahi fonua Kominiueli, na'e fai ki Kigali, Rwanda, mei he 'aho 16-17 'o Sune, 'i he kaveinga "Ko e totonu 'a e tangata ke ta'imarie ai e taha kotoa 'i he lolotonga ni mo e hili e ngaahi feinga fakaakeake mei he KOVITI-19." Na'e vakai ai ki he fatongia 'o e ngaahi fonuá ke matatali e ngaahi pole 'o e KOVITI-19 ki he ngaahi totonu fakasivile, politikale mo fakasosiale-faka'ekonomika 'a e kakai; ko e ola 'o e ngaahi fatongia 'o e ngaahi fa'unga ki he totonu 'a e tangata mo hono malu'i e ngaahi totonu 'a e kakai pea pehē ki hono aofangatuku 'aki 'a e Tala Fakahāhā Kigali.

'Olunga: Ko e ngaahi fakamanatu ki he fu'u kakai na'e fakapoongi 'i he tau fakamatalki 'i Rwanda.

Na'e fakafehokotaki eni ki he Konisitutone 'o Tonga 'o fakamamafa ki he totonu 'a e tangata 'o kau ai, kae 'ikai fakangatangata, 'a e talafakahāhā 'o e tau'ataina, fakangata 'a e nofo fakapopula, ngaue'aki e ngaahi lao tatau ki he kotoa e kakai, tau'ataina 'o e lotu, tau'ataina 'o e ongoongo, tau'ataina ke fai ha tohi tangi, 'ikai lava ke fakamaau'i tu'o ua ha faka'iloa, kuo pau ke potupotutatau hono fakamaau'i ha taha, 'oua 'e kau e fakamaau'anga pe pule'anga ki ha fa'ahi, ngofua ke hoko ha taha ko ha sula pea mo e liliu kakai.

Na'e toe fakamamafa'i 'a e Aleapau Palesi (*Paris Principles*) 'o fekau'aki mo hono hakeaki'i mo malu'i e ngaahi totonu 'a e tangata, vakai'i e lao mo e ngaahi tu'utu'uni fakahoko ngaue ki he totonu 'a e tangata, tokangaekina e ngaahi pule'anga 'oku hoko ai e ngaahi moveuveu, tanaki e ngaahi fakamatala ki he lipooti 'a e Kautaha e ngaahi Pule'anga Fakatahatahā pea mo hono faka'ilo atu mo fakamahino'i ki he kakai.

Na'e lahi foki e ngaahi tokanga fakamamanilahi 'i he ngaahi ongoongo fakavaha'apule'anga ki he lingitoto he vaha'a 'o e matakali tokolahiangi 'o e Hutu pea mo e Tutsi na'e tokosi'iange, 'i he kamata 'o e ngaahi ta'u 1990 'a ia na'e fakafuofua ki he toko 800,000 na'e mate ai. 'Oku fakahoko fakata'u ua 'a e fakataha 'a e ngaahi 'ofisi 'o e Kominiueli ki he ngaahi totonu 'a e tangata.

Malu'i 'o e fetu'utaki faka'initaneti

'i Sepitema, na'e tataki 'e he 'Ofisa ki he Tekinolosia 'o e Fakamatala (IT), Latu Vehikite, 'a e ako fekau'aki mo hono malu'i e fetu'utaki faka'initaneti he ngaluope. Na'a ne fakamamafa'i e mahu'inga ki he kau ngaue ke nau tokanga he taimi kotoa 'o 'oua fakaava ha ngaahi 'imeili mo ha ngaahi fakamatala 'oku 'oatu fakataha mo e 'imeili 'a ia 'e malava ke uesia ai e fa'unga ngaue fakatekinolosia ki he fetu'utaki 'a e 'ofisi. ©OMBOOffice.

Ki ha'o faka'eke'eke pe launga, kataki 'o tā mai ki he fika ta'etotongi ko e 0800 662 pe 'imeili-investigation@ombudsman.to ke mau tokoni atu.

'Oku ta'etotongi pe ha tokoni temau ala fai ma'au.

Tala Fatongia

Na'e kamata 'i 'Aokosi 'a e founiga fo'ou e tala fatongia 'o hikihiki holo (*mobile*) he ngaahi kolo 'o taumu'a ke toe faingofua ange e fetu'utaki mo e kakai. Na'e fakahoko e ngaahi tala fatongia 'i he founiga ni 'e ono (6) he tukui kolo Tīkiange 'o Tongatapu 'oku 'ikai kenau fa'a kau mai ki he ngaahi tala fatongia faka-vahenga.

'Oku fakafuofua ki he ngaahi kolo 'e 25 'o Tongatapu ni kuo fai ki ai e founiga talafatongia ni 'o tu'o taha he uike pea fengaeue'aki ai mo e kakai 'o hangē ko e kakai fefine mo tangata lolotonga 'a 'enau koka'anga, tohi ngatu pe lālanga, fanau ako lautohi pule'anga mo kolisi, to'utupu, kau ngaue langa mo e kau ngoue.

Na'e 'ikai ke fai ha fakataha ki ha holo pe fakakulupu. Ka, na'e ngaue'aki pe 'e he kau ngaue 'e toko 4 he timi tala fatongia ni 'a e me'alele fakangae ke fe'iloaki ai mo e kakai mo lekooti ha ngaahi launga, fakamatala'i e taumu'a mo e ngaahi fatongia tefito 'o e 'ofisi, pea mo tali ha ngaahi faka'eke'eke pe fehu'i. Na'e tau pe 'a e me'alele OMB-4 he ngaahi ve'ehala he ngaahi feitu'u kehekehe 'o e ngaahi loto kolo mo tatali ai ki ha taha pe 'e fiema'u ha tokoni. 'Oku fetokoni'aki ai hen'i e 'ofisi mo e kau pule fakavahe mo 'ofisa kolo pea mo e kau taki lotu fakakolo 'o nau tali lelei kenau toki tufotufa 'a e ngaahi pepa fakahinohino ki honau kainga lotu.

Na'e tomu'a fanonganongo fakaletiō 'a e ngaahi 'aho mo e taimi 'e fai atu ai e ngaue ni ki he ngaahi kolo kotoa. Na'e fakalotolahi e kau mai e kakai 'e ni'ihi mo 'enau ngaahi faka'eke'eke lolotonaga e ngaahi talafatongia ni.

Ngaahi tala Fatongia fakakatoa—Na'e fe'unga mo e ngaahi tala fatongia 'e 14 na'e fakahoko lolotonga e kuata – 'a ia ko e ngaahi tala fatongia hikihiki holo (*mobile*) 'e ono (6), ngaahi felafoaki he letiō 'e tolu (3) mo e ngaahi tala Fatongia 'e nima (5) na'e fakahoko 'i he kau atu 'a e 'ofisi 'i he *Misiona A'u Tonu (REACH)* 'i 'Eua. Na'e fai mei 'Eua e ngaahi launga pea kau ai mo e ngaahi faka'eke'eke, 'o mahino ai 'oku faingofua ange 'a e fetu'utaki mo e kakai 'o fai mai ai 'enau ngaahi launga 'i he taimi 'oku a'u tonu ai e 'ofisi ki he tukui kolo mo e motu.

Na'e toe fakahū ki he peesi Feisipuka 'a e ngaahi fakamatala fakamuimuitaha mei he ngaahi tala fatongia, tokotaha ngaue lelei taha 'o e mahina mo e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e pule lelei. ©OMB Tonga.

'Ofisi 'o e 'Omipatimeni, Tonga. Ongoongo 'o e Kuata Sepitema, 2022.

Pulusi 'e he 'Ofisi 'o e 'Omipatimeni. 'Etita – Pule Lahi (CEO). Kakano mo e Fokotu'utu'u – 'Ofisa Fetu'utaki & Mītia (CMO). Ngaahi 'ata – Tokoni 'Ofisa Fetu'utaki & Mitia (A/CMO). Ki ha ngaahi faka'eke'eke pe launga, kataki 'o fetu'utaki ki he telefoni ta'etotongi ko e 0800 662 | 'imeili – investigation@ombudsman.to | Messenger 'i he Feisipuka – 'Ofisi 'o e 'Omipatimeni | Uepisaiti – www.ombudsman.to | Tu'u'anga 'o e 'Ofisi – Fungavaka 2, 'Ofisi 'o e Sino'i Pa'a'anga Malōlō, Fetaulaki'anga 'o e hala Mateialona & hala Lēlue, Kolofo'ou | Telefoni: (676) 740 1451 or 740 1463. Ko homau 'Ofisi 'i Vava'u 'oku tu'u 'i he fetaulaki'anga 'o e hala Tu'i & hala Talau, Neiafu. Fika telefoni ko e 71-295. © OMB Office, 2022.